

А.М. Жакулаев*, А.М. Бабашов

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: adil91k@mail.ru, 888-azat@mail.ru)

I. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Ағыбай батыр образы

Мақалада тарихи тұлға Ақжолтай Ағыбай батырдың тарихи және көркем бейнесі тарихи дискурс категориясы негізінде қарастырылған. Ағыбай батырдың өмір жолындағы айтулы оқиғалардың, аңыздардың ғалымдар зерттеуіндегі әртүрлі нұсқалары сарапталған. Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің мән-маңызы, хан Кененің бас қолбасшысы һәм көтерілістің бас сардары Ағыбай батырдың тарихи тұлғасы, оның әдеби шығармалардағы көркем бейнесінің тарихи деректермен байланысы сөз болады. Романдағы тарихи жағдайлар О.Г. Плехова ұсынған тарихи дискурсқа тән бірқатар дискурсивті формулалар бойынша топтастырылған. Сонымен қатар тарихи дискурс категориясының басты дискурсиві болатын тарихи тұлға мен тарихи фактілердің көркем мәтінде интерпретациялануы зерделенген. Ағыбай батыр образы негізгі оқиғалар мен оған қатысушылар; контекстік мән; оқиғалардағы мән-жайлар; оған қатысушыларды бағалау; дискурсты оқиғалармен байланыстыратын мәліметтер; оқиғалардың хронологиялық нақтылығы; сюжеттері мен драмалануының мазмұнды баяндалуы сынды тарихи дискурстың негізгі элементтері тұрғысынан зерттеледі. Зерттеу барысында дәстүрлі, салыстыру, салыстыру-талдау, интерпретациялық, семантикалық әдістері қолданылған.

Кілт сөздер: дискурс, тарихи дискурс, тарихи тұлға, Ағыбай батыр, дискурсивті формула, интерпретация.

Kіріспе

Әлем тарихы әртүрлі дәуірді басынан өткерді. Бірде рухы аспандап, қаһарынан әлем сескенген алып мемлекеттің отар болатынын, ал жер-жерде тайпа-тайпа болып босып жүрген елдің жан-жағындағы елдерге бодандық ноктасын кигізерін кім білген?.. Даланың тағы ұлдары бұған көнбеді. Өле-өлгенше қарсы тұрып, айқасты. Қазақ тарихындағы сондай бір сұрапыл кезеңнің бірі — XIX ғасыр. Жан-жақтан анталаған жауға қарсы күрес — көзсіз ерлік екенін тарих өзі дәлелдеп отыр. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс — елдің азаттығын, тұтастығын сақтауға ұмтылған жаншылған ұлттың қайралған намысының көрінісі еді.

Ру-руға, жүз-жүзге бөлінген қарға тамырлы қазақтың басын біріктіріп, елдікті мұрат еткен тарихи тұлғаларымыз аз болған жоқ. Кенесарының жанында Шұбыртпалы Ағыбай, Наурызбай, Бұқарбай, Басықара, Байтабын, Төлебай, Құдайменді, Жанайдар, Жоламан сынды т.б. батырлардың болуы да сөзіміздің дәлелі. Хан Кенені айтпағанның өзінде жоғарыдағы аталған батырлардың әрқайсысының өмірлік мақсаты, ерлік істері бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге.

Біз осы мақалада аталған батырлардың ішіндегі ержүректілігі мен батырлығы аңызға, аты ұранға айналған, «Ақжолтай» — Ағыбай батырдың көркем бейнесіне тоқталатын боламыз.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: adil91k@mail.ru

Ағыбай батырға байланысты бүгінгі таңда зерттеулер баршылық. Өткен ғасырда М. Әуезов, М. Көпеев, Е. Бекмаханов, Д. Әлімбаев, И. Байзақов, Ә. Қоңыратбаев, Қ. Жұмалиев, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Бекхожин еңбектерінде батыр бейнесі сөз болса, осы ғасырда С. Қирабаев [1], М. Әбсемет [2], А. Ісмақова [3], М. Хамзин [4], Б. Рахимов, Т. Аршабеков, К. Жүністегі, Ш. Жұқанұлы [5], Ж. Шөженев [6], А. Әлтай [7], П. Бисенбаев [8] т.б. ғалымдар батырдың тарихи тұлғасын жан-жақты зерттеуде.

Тарихи тұлға жайлы тарихи шығармалар зерттеу нысанына алынғанда дискурстың тарихи дискурс категориясын айналып өтпейтіміз анық. Тарихи дискурсқа байланысты Р. Барт [9], Е.М. Мусаева [10], А.В. Лубский [11], А.П. Миньяр-Белоручева [12] сынды т.б. біршама ғалымдар өз зерттеулерін жүргізуде. А.П. Миньяр-Белоручева тарихи дискурсты екі түрге жіктейді: бастапқы тарихи дискурс және екінші тарихи дискурс. Бастапқы тарихи дискурсты құрайтын барлық дерек көздер егжей-тегжейлі бөлшектеуге икемді болады. Ал, екінші тарихи дискурс бастапқы дискурстың құрамдас бөліктері арқылы мәтіндер (ғылыми-тарихи және көркем шығармалар) жасалады. Бұл жөнінде толығырақ «Әдеби және тарихи дискурс ерекшеліктері» атты мақаламызда тоқталған болатынбыз [13].

Әдісі

Мақалада тарихи тұлға Ағыбай батыр образы тарихи дискурс категориясы тұрғысынан қарастырылады. Батыр туралы ел жадында сақталып, ауыздан-ауызға тараған ерлікке, батырлыққа толы тарихи жыр-дастандар мен аңыз-әңгімелер, сондай-ақ тарихи деректер мен оқиғалардың көркем шығармаларға арқау болуы; Ағыбай батырдың шығармада сомдалған көркем бейнесінің жасалуы негізгі нысанамыз болғандықтан салыстыру, салыстыра-талдау, тарихи оқиғалардың интерпретациялануы сынды әдістерді қолданамыз.

Нәтижесі мен талқылануы

Қатпар-қатпар қазақ тарихында кесек-кесек тұлғаларымыз аз болмағаны тарихтан белгілі. Қалың қазақ «Алаш» деп атқа қонып, қалмақ пен жоңғарды ойсыратқанда «Абылайлап» ұрандаса, орыспен болған қақтығыста тағы бір ұран қосылды. Бұл ұран Ағыбайдың «Ақжолы» болса, кейіннен Шұбыртпалының «Ағыбайы» болған еді. Көзі тірісінде аты ұранға айналған Ағыбай Қоңырбайұлы XIX ғасырда елдің қорғаны болмаққа талпынып, өмірлерін ат үстінде өткізген Қасым төре ұлдарының хас һәм бас батыры болды. Ақжолтай атанған Ағыбай батырдың өмір жолы баршаға аян. Дегенмен батырдың әкесі Қоңырбайдан қанша жаста қалғандығына байланысты зерттеушілер әртүрлі деректер ұсынады. Біршама ғалымдар: «13 жасында Ағыбай әкесі өліп, шешесімен қалған» десе (А. Ісмақова т.б.), енді бірі: «Ол екі жасында әкесіз қалады» дейді (М. Әбсемет, Т. Аршабеков т.б.).

Сондай-ақ «Ағыбай» ұранына байланысты да түрлі аңыз-әңгімелер айтылып жүр. Мәселен, аңыздың бір нұсқасы: «Ағыбай батырдың әскерінде ұйтқы боп жүрген Ағыбайдың немере туыстарын – «шұбыртпалының жеті бөрісі» деп халық атап кеткен: Таңабай, Көлебе, Мендібай, Дулат, Жәуке, Толыбай, Шыңбай. Осы шұбыртпалының жеті бөрілері жөнінде ел аузында мынандай аңыз бар: Алғашқы уақытта Кенесары әскері «Абылайлап», «Қабанбайлап», «Бөгенбайлап» шабады екен. Бір күні орыс әскерімен қырғын соғыс болып бірінші жауға «Абылайлап» кірген, төрелер, екінші топ жаумен «Қабанбайлап», «Бөгенбайлап» сабаласқан қазақ әскері артқа шегініп оралған екен. Осы кезде жаудың ортасында қалған басшысы «А, құдайлап» оған ерген жеті батыры «Ағыбайлап» жауды екі бөліп қуып жеңген екен.

Соғыс біткен соң Кенесары хан ойланып: «Осыдан кейін алаш әскері жауға екі ұранмен — бірінші қатары «Абылай» деп, екінші легі «Ағыбай» деп шабатын болсын» деп айтқан екен. Ал Ағыбай бас қолбасшысы боп, шұбыртпалының жеті батыры Таңабай, Көлебе, Мендібай, Дулат, Жәуке, Толыбай, Шыңбай Кенесарының мыңбасылары ретінде, он жыл орыс отаршыларымен аяусыз соғысқанда қазақтың жері мен бостандығы үшін «Ағыбайлап» кіріскен есіл ерлер болған» [2]. Екінші бір нұсқада: Шу өзенінің бойында өзбек әскері мен қазақ қолының арасында қатты айқас болатындығы айтылады. Жауға Абылайлап тиіскен қолдың алғашқы лекті жапырып өтіп, қайта бұрылғанда, Ағыбайдың бір топ сарбаздарымен қоршауда шайқасып жүргенін көреді. Бұның алдында Ташкентте Саржан мен Есенгелдіні өлтіргенде, Ағыбайдың құтылып кеткенін білетін жаудың қолы қалайда батырдың көзін жоюды ойлайды. Қазақ қолының бірден айқасқа кірген сәтінде өз мақсатын жүзеге асырмақ болып, жау әскері Ағыбайды қоршай түседі. Бұны тез аңғарған Кенесары Ағыбайдың жүрген жағына қарай ұмтылғанда, сарбаздар бір ауыздан «Ағыбайлап» ұрандап келіп, жау әскерін тал-

қандайды. Ұрыс болған жер қызыл қанға боялады. Жау қолы қашуға үлгермей қырылады. Осы жеңістің Ағыбайдың арқасында келгенін Кенесары үнемі есте ұстап, «Қайран, Көсем-ай, сенің атың шыққанда жауда қаша алмай, тығыларға тесік таппай қалды-ау», – дейді екен [5, 51-52]. Бұдан да бөлек ел аузында «Ағыбай» ұранына байланысты аңыз-әңгімелер баршылық. Барлығы дерлік бұл есімнің Кенесары әскері тұсында ұранға айналғандығын сөз етеді. Көзі тірісінде аты ұранға айналуы XIX ғасырдағы көтерілістің бас қолбасшысының хас батыр екендігінің, елдің ыстық-ықыласына бөленгендігінің белгісі екені хақ.

Қазақ тарихындағы XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы көтеріліс бір ғана Ресей патшалығына емес, жан-жақтан анталаған Хиуа, Қоқан хандығынан тепкі мен езгінің табын барынша татып отырған Қазақ елінің ендігі жерде басқыншылыққа ұзақ төзбестігінің көрінісі еді. Бұл халықтық қозғалыс біртұтас мемлекет (хандық) құрумен, азат болумен басталып, жаудың өзара ішкі алауыздық тудыруымен тәмамдалды (1846 жылғы 23 июньдегі келісім — Ә.Ж.). Сол кезеңдегі қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдаяттарды зерделей отырып, ф.ғ.д., профессор М. Хамзин төмендегідей бірнеше жайтқа назар аударады:

Біріншіден, Кенесары бастаған қозғалыс алғашқы зерттеу еңбектерінде «ұлт-азаттық көтеріліс» деп аталды, келе-келе, әсіресе, кеңестік дәуірде бұл түсініктеме өзгертіліп, «ескілікті көксеген, реакцияшыл, кертартпа қозғалыс» деген атауға ие болды. Шын мәніндегі осынау ірі тарихи оқиғаның қыр-сырын ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалым Е. Бекмахановтың еңбегі де, өзі де қандай қуғын-сүргінге ұшырағаны белгілі;

Екіншіден, патшалық үкіметті тағынан тайдырып, билік басына келген большевиктер партиясы сөз жүзінде қалың бұқараны уысынан шығармау үшін небір саяси ұрандарды ұтымды пайдаланса да, келе-келе «езуші тап», «езілуші тап» деген жіктеуге арқау болған идеологияның арқасында иісі орыс адамына айтылған кейбір пікірлерге тосқауыл қоя бастады, сөйтіп, ұлы державалық шовинизм бой көтерді. Қалың жұртшылықтың сеніміне ие болған тоталитарлық жүйе өз дегенін істеді.

Үшіншіден, XIX ғасырдың орта тұсындағы Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыс тек ұлт-азаттық қозғалысы ғана емес, қазақтың мемлекеттігін сақтап қалуға бағытталған жанкешті оқиға еді деуге толық негіз бар. Себебі, сол ғасырдағы Ресейдің күш-қуатын Кенесары білмеді деу — ақымақтық. Біле тұра, күреске шықты. Мерт болды. Ендеше, тек ел басына күн туғанда ғана шынайы ерлер тарих сахнасына шығады, ал ол ерлердің соңынан халық ере білетіндігін көне тарих әлдеқашан дәлелдеген [5, 18].

Кенесары қозғалысы туралы шынайы баға Е. Бекмахановтың «Қазақстан. XIX ғасырдың 20-40 жылдары» атты еңбегінде жазылғандығы көзі қарақты оқырманға мәлім. Елдің шаңырағының шайқалып, іргесінің сөгілмей, елдігін сақтауда Кенесарымен бірге Ағыбай, Наурызбай, Бұқарбай, Жоламан, Жанайдар, Құдайменді сынды т.б. батырлар басын бәйгеге тікті. Қасым төре балаларымен ерте жастан етене жақын болып, тізе қосып талай қанды қырғынды көрген, Есенгелді мен Саржанның сенімді серігі, Кенесарының құрдасы әрі бас қолбасшысы, Наурызбайдың «Ағекесі», Алаш әскерінің ұраны болған — Ағыбай батыр болатын. Кенесары-Наурызбай есімдері аталғанда Ағыбай есімі де қатар аталатыны мұның айғағы.

Ағыбай есімі ұранға ғана айналып қоймай қаншама аңыз, тарихи жыр-дастандар мен зерттеулерге, көркем шығармаларға арқау болды. Бұл жөнінде филология ғылымдарының кандидаты Марат Әбсеметтің Ағыбай батыр туралы мақаласынан үзінді келтірелік: «1914 жылы Қазан қаласында Есім төре иждиһатымен алаш көсемі Әлихан Бөкейханов Ағыбай батыр туралы «Қызыл Қайнар Тектұрмас» деген кітапты жарыққа шығарды.

Қазақ әдебиетінің классигі С. Сейфуллин «Ақжолтай батыр» атты роман жазған болатын. Бірақ, бұл шығарма бізге жетпей, қуғын-сүргін жылдары асыл ағамызбен бірге келмесе кетті.

Ағыбай батыр бейнесі ұлы суреткер М. Әуезов және М. Көпеев, Д. Әлімбаев, И. Байзақов, Ә. Қоңыратбаев, Қ. Жұмалиев, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Бекхожин, І. Есенберлин шығармаларында әр қырынан танылып отырады. Батырдың тарихи тұлғасын 40-шы жылдары белгілі тарихшы-ғалым Е. Бекмаханов өзінің әйгілі еңбегінде жазған еді.

Ағыбай жөнінде Жүсіп Алтайбаев «Ер Ағыбай» атты повесть жазған, бірақ жазушы жаңа туындысын жарыққа шығара алмай көз жұмды. Тоқырау жылдарындағы сыңаржақ түсініктің нәтижесінде орыс империясының қас жауы Ағыбай батырдың аты О. Сәрсенбаевтың «Тамыр» деген повесінде Алыбай деп берілген еді» дейді ғалым [2].

Ақын, ф.ғ.д., профессор Аманжол Әлтай Ағыбай батыр образы бейнеленетін әдеби мұраларды төмендегідей топтарға бөлген болатын:

1. Ағыбай жайында халық арасында сақталып келген аңыз-әңгімелер, бұған «Ағыбай мен Наурызбай», «Бақ құсы», «Көтібардың асы», т.б. аңыз-әңгімелер тізбегін атауымызға болады. Бұл тұста аңыз-әңгімелердің сақталуына Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының, Доскей Әлімбаевтардың ықпалы зор.

Жоғарыда аталған халық мұрасын жинастырушылардың жеткізген дүниелері, т.б. көптеген аңыз-әңгімелер Қазақстан ҰҒА-ның Орталық кітапханасының қолжазбалар қорында сақтаулы (1226, 1296, 1331, 1337. 1332-п.).

2. Жыр-дастандар, өлеңдер. Мысалы, «Наурызбай-Қаншайым», «Ақжолтай Ағыбай батыр», «Кенесары-Наурызбай» т.б. (ҰҒА ОКҚК 1330, 1331, 1332-п.).

Иса Байзақов «Қойшының ертегісі», Ж. Қашқынов «Ақжолтай Ағыбай», С. Мәуленов «Ағыбай күмбезі», т.б.

3. Драмалық және прозалық туындылар. Ж. Алтайбаев «Ер Ағыбай» повесі, Ж. Қашқынов «Ақжолтай Ағыбай батыр» очеркі, М. Әуезов «Хан Кене» пьесасы, т.б. туындылар [7].

Көріп отырғанымыздай Ағыбай батырдың көркем образы бастауын қазақ фольклорынан алып, ақындардың шығармашылығында жалғасын тауып, прозалық және драмалық шығармаларда одан әрі тереңдей түскен.

Тарихшы Е. Бекмаханов 1947 жылы жарық көрген еңбегінде XIX ғасырдағы Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілістің мәнін тарихи негізде жан-жақты қарастырып, әскер батырларын атағанда: «Кенесары әскерінің ішінде қазақтың үш жүзінен аса беделді, аты жұртқа әйгілі батырлары болды. Шұбыртпалы руынан шыққан Ағыбай...» деп Ағыбайға бірінші тоқталған болатын. Профессор М. Әуезов «Қазақ әдебиеті тарихында» (1948): «Кенесары тобындағы батырлардың ішінде арнаулы жыр, әңгіменің қаһарманы болып, ел қиялында ертегідей батыр бейнесінде көбірек жырланатын — Ағыбай батыр... «Наурызбай-Қаншайым» жырында Ағыбай жол көрген аға батыр, Наурызбайға ақылшы, серік болады» деген [5, 11].

Мұнан біз Ағыбай батыр туралы жыр-дастандар, аңыз-әңгімелер, оның көзсіз батырлығы мен елдің егемендігі үшін жасаған ерлігі, ел ауызындағы тапқыр шешендігі мен ақынжандылығы, қысылтаң шақта қиыннан қиыстырып, түрен салып, жол табуы сынды тұлғалық қасиеттерінің басым көпшілігі XIX ғасырдағы Қасым балалары бастаған ұлт-азаттық қозғалыспен, әсіресе, қазақтың соңғы ханы аталған Кенесары, «жігіттің сырттаны» атанған хан інісі Наурызбай батырмен бірге әрі қатар аталып, сол тұста тұлғалық болмысының биіктеген үстіне биіктей түскенін байқаймыз.

Бұл жазушы Ж. Алтайбаевтың «Ағыбай батыр» повесінде де көрініс тапты [14]. Повестің бас қаһарманы Ағыбай батыр болса да оның тарихи болмысын, бейнесін Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыстан бөліп алып қарай алмайтынымыз сынды I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының үшінші кітабы «Қаһар» романындағы бас кейіпкер хан Кенені құрдасы әрі әскерінің бас қолбасшысы, «Ақжолтайы» атанған Ағыбай батырдан бөліп қарай алмаймыз. Мұнан төре балаларымен батырдың ерекше сыйласып өткендігі аңғарылады.

Қырғыз Алатауындағы қалың қоршаудан шыққан қазақ батырлары арасында болған көтерілістің шежірешісі Нысанбай жырау да Бұхарбай батырмен еліне қайтып, бара жатып:

«А – Құдайлап», Абылайлап
Қалыңға тиіп қалдық аңдағайлап,
Басына түссе нәубет қиын екен,
Ақыры әрең құтылдық Ағыбайлап», – деп айтқан екен.

Ал, Ағыбай болса ол:
Кенесары құрдасым,
Бірге туған сырласым.
Арыздаспай айырылыстық
Ақыретте қимасым.
Наурызбай беренім
Қайратты туған ер едің
Маңдайыңнан иіскеп
Қош, Наурызжан, демедім, — деп қайғырыпты [2].

Қара сөздің білгірі М.Ж. Көпейұлы «Сыздық төренің айтқаны» жазбасында: Ағыбай батыр Балқаш бойындағы Тасарал деген жерде қоныстанып отырса, сәлем беруге Сыздық төре келіпті. Сөз арасында Сыздық төре: «Ағеке, өміріңізде не арманыңыз бар, не өкінішіңіз бар?» – деп сұрапты. Сонда батыр «Арман мен өкініш неге болмасын, анау қырғыз Алатауында қалған Наурызбайдың «Ағеке»

деген даусы әлі құлағымнан кетпейді» – депті. «Бір Кенекем мен Науанды құтқарам деп Арқадан қол жинап Черняевты үш рет шаптым, Науанжанымның құны деп Кәрібоздың басын алдым», – деген екен [5, 68]. Кенесарының ұлы Сыздық төремен болған әңгіме тарихи негізсіз емес. Тарихи деректер бойынша: «Көтеріліс біткен соң 1847-1849 жылдар аралығында Ағыбай батыр орыс отаршыларымен қанды майданда тайсалмай соғысады. Бұл жылдары Абакумов пен Черняев және оларға ергендерді үш рет шабады. Кенесары-Наурызбай кегі үшін қырғыз манабы Кәрібоздың басын шауып Жантай мен Жанқараштың алдына тастайды» [2].

«Көшпенділер». Ілияс Есенберлиннің қылышынан қан тамып тұрған алмағайып заманда тарихи тақырыпқа жазылған осынау трилогиясы бойынша тәуелсіздікке дейін де, егемендік алғаннан кейін де көптеген зерттеулер жүргізілді. Трилогияның әрбір кітабының тарихи негізі мен көркемдік ерекшелігі, тілінің шұрайлылығы, деректердің дәлдігі мен тарихи тұлғалардың бейнесі, қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдайлар т.б. бәрі-бәрі әлі күнге жіті зерттеліп, тың тұжырымдар жасауға мұрындық болуы көркем туындының шынайы жазылғандығының әрі өміршеңдігінің айғағы.

«Қаһар». ХІХ ғасырда жан-жақтан анталап, жерің мен еліңді талан-таражға түсіріп, басып, жаншып, «қыздарыңды күң, ұлдарыңды құл етуге», қазақ жерін бөліп-бөліп алуға асыққан басқыншыларға деген елдің қаһары. Осы басқыншылыққа жаны төзбей, «елдің жайы ердің жайы» екендігін жан-тәнімен сезініп, басын бәйгеге тігіп, елдің ашу-ыза, кегін қуып, халықтың тұтастығын сақтауға талпынған Қасым балалары (Есенкелді, Саржан, Кенесары, Наурызбай т.б.) мен қазақ батырларының қаһары.

Біздің осы шағын мақаладағы негізгі объектіміз Ағыбай батыр образы мен тарихи дискурс категориясы болғандықтан О.Г. Плехова [15] ұсынған тарихи дискурсқа тән бірқатар дискурсивті формулаларды І. Есенберлиннің «Қаһар» романының мәтінінен іздейміз.

І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы тарихи жағдайларды дискурсивті формулалар бойынша топтастыралық:

- Мекеншақтық (хронотопические) дискурсивті формулалар:

1824, яғни қазақша Мешін жылы Көкшетау приказы құрылды. Бұл — ақ патшаның Абылай ұрпағының ата мекеніне ауыз салуы еді.

Қалмақтардың бетін қайырған соң, ұзақ жылдар бойы, Орта жүздің шын мәнісіндегі әміршісі болып келген Абылайды үш жүздің бас көтерер адамдары 1770 жылы ақ киізге көтеріп хан сайлады. Бірақ Екінші Екатерина патша өзінің 1778 жылы 24 майда берген Указында оны тек Орта жүздің ханы етіп бекітті.

- Фазалық дискурсивті формулалар / оқиғаларды кезеңге бөлудің дискурсивті формулалары / тарихи тұлғаның өмірі:

...Абылайдың жетпіске келгеніне ыңғайына қарай біресе Россия патшасына, біресе Қытай боғдаханына икем көрсетіп, Түркістаннан бастап Есіл, Нұра бойына дейін көшкен қалың қазақтың еркінділігін жоғалттырмай ел ғып сақтап өткенін тағы да бір алуан жыр ғып шықатты.

Қасым төре жолды әзірге Саржан мен Есенгелдіге бергенмен түбі Абылай жолын алып жүрер ортаншы ұлы Кенесары мен кіші баласы Наурызбай болар деп те үміттенетін.

...Жауыз құшбегі бізді алдап шақырған екен, Мәделіхан келген күні түнде Есенгелді мен Саржан сұлтанды диуан сарайына шақыртып алды. Сендердің Қоқан хандығына қарсы шығатын ойларың бар екен деп бастарын алдыртыпты.

- Биліктің дискурсивті формулалары (билік үшін күрес, билікті өзгерту және оны ұстап тұру), тарихи дискурсты саясатқа жақындатады:

...Осы жылдан бастап Қасым төре баласы Саржан сұлтан қол жинап патша әскері мен ұстапты жақтайтын Сәмеке, Бөкей, Уәли хандардың ұрпақтарына, Көкшетаудың аға сұлтаны Қара Токаның Зілқарасына қарсы күрес бастады. Ақырында Қоқан хандығының қол астына еніп, 1834, яғни Жылқы жылы осы хандықтың бас күші Ташкент құшбегі, тәжіктің Қалпы руынан шыққан Мәмет Әліммен тізе қосып, қазақ жерін Россия империясынан бөліп алмақ болып, алты мың әскермен Ұлытау өңіріне келді.

«Бір мың сегіз жүз қырық алтыншы жылы жиырма үшінші июнь күні төменгі қол қоюшы Ұлы жүздің Дулат, Албан, Сыбан, Шапырашты, Жалайыр руларының сұлтан билері, Қарқаралы, Аякөз, Көкпекті өкіріктерінің аға сұлтандарымен бірге отырып, осы мәжіліске қатысқан Сібір қазақтарының Шекара комиссиясының төрағасы генерал-майор және кавалер Вишневскийдің алдында өзіміздің ант қағазымызға мөріміз бен таңбамызды басып, біздің жерімізге келген ақ патшаға қарсы бас көтерген Қасым баласы Кенесары сұлтанды қоғам тыныштығын бұзушы, өзіміздің қас жауымыз деп санап,

онымен еш қарым-қатынас істемеуге келістік. Және Кенесары мен оның серіктеріне өзіміз жайлап отырған қонысымыздан жер бермеуге, ал егер бүгінді-соңды тіпті Кенесары біздің жерімізден қуылған күнде де, оның Орта жүз, әсіресе бізге жақын тұратын өкірік қазақтарына істегелі жатқан қастығын естісек күні бұрын үкімет орындарына хабар етуге уәделестік», – деп жазды олар өздерінің актісінде.

- Біздің тілек өзіңізде, алдияр тақсыр құшбегі, – деді Саржан тікелей, тілек біреу-ақ: сіздердің берген жауынгерлеріңіздің қандай ерлік іске бара алатынын біз ана жылы өз көзімізбен көрдік қой. Әрине айдалада жатқан қазақ елі үшін өзбек ағайынға жан қию оңай емес. Сондықтан қарамағыңыздағы Сыр бойын, Қаратау, Сайрам, Шу бойын жайлаған Қыпшақ, Қоңырат, Шымыр, Ысты, Сикым, Сыбан, Даныс ауылдарынан сарбаз жинап елімізді, жерімізді қорғауға мүмкіндік беріңіз.

«...Түбі ең күшті жауы Россия патшасы екенін Қасым төре балалары біледі. Егер оның отарлығынан құтыла алса, Қоқан хандығынан құтылуды оңай деп ойлайды бұлар. Сондықтан да жәрдем күтеді. Ал Қоқан хандығының берген жәрдемі ана жылғы... мұндай жәрдемнен қазаққа келер пайда жоқ. Енді бұлар бізсіз бастарын қоспақ. Жоқ, басын біріктіре алған дұшпаның қайралған қылышпен тең, абайлап ұстамасаң қолыңды алып түседі. Іштегі шұбар жыланды асыраудың қажеті жоқ, одан дер кезінде арылған жөн».

- Бағалаушы дискурсивті формулалар:

«Жоқ, мұндай күш жиналса қазақтар ең алдымен Қоқан хандығына қарсы шығады. Оны Бегдербек жақсы біледі. Өйткені Россия империясынан гөрі бұларға қазір Қоқан, Хиуа хандықтарының тегеуіріні батып отыр».

...Он жылдың ішінде Талды өзенінің сағасында Қарқаралы өкірігі, Қызылжар бекінісінің жанында Көкшетау өкірігі, Семей бекінісінің тұсында Аякөз өкірігі, Омбы қаласынан төмендеу Ақмола өкірігі, Жәміш бекінісінің қасынан Баянауыл өкірігі, Аман қарағайдан жоғары Құсмұрын өкірігі, Омбының оңтүстік саласында Үшбұлақ өкірігі құрылды. Бүкіл Арқа жеріне темір тор жабылды, енді тырп етіп көрші!

...Абылайдың тұсында Россия патшасы Сарыарқаны төңіректей бекініс сағаны болмаса, бәлендей ішіне кіре қоймаған-ды.

- Соғыс әрекеттерін жүргізудің дискурсивті формулалары:

...Таң құланиектеніп келе жатқандай бес мың атты әскер «Абылайлап» бекініске лап берді. Бір ғажабы қалың қол үзеңгілесе ат қоймай, дорбадан шашып жіберген бұршақ секілді, әр салт аттының аралары он-он бес құлаштай тым-тырақай шауып келеді. Екінші ғажабы, шапқыншылардың алдыңғы қатары зеңбіректер нысаналанған орға жақындамай, садақ оғы жетер жерден оқтарын ата сала кейін қарай бұрылып шаба жөнеледі. Бекініске тіпті ұмтылмайды. Көкпар, сайысқа үйренген қазақ бірі кейін шапса, бірі алға ұмтылып, оқты қардай боратты.

...Олардың атқандары сынау оқ тәрізді, әдейі бекініс ішіндегі ағаш үйлерге құрт салуға арналған оқ боп шықты. Қарапұшық бекініс ішіне қарап еді, әр жерден көкке лаулай көтерілген өртті көрді.

...Ақмола, Ақтау, Ортау бекіністерін алғаннан бері Кенесарының көңілі көтеріңкі тәрізді еді. Оның үстіне асығы алшысынан түсіп, Ағыбай мен Байтабын батырлар қас жауы Қоңырқұлжаның ең соңғы үш мың жылқысын айдап әкелді. Ал батыр қарындасы Бопай Сырымбет саласындағы Уәли ханның жесірі Айғанымның кең сарай алты ағаш үйінің күлін көкке ұшырып, қомасындағы басулы кигіз, иленген терісіне дейін қалдырмай барын сыпырып әкеп, ата кекті бір қайтарды.

- Себеп-салдарлық дискурсивті формулалар:

...Құдай абырой беріп Ақмола, Ақтау бекіністері тез алынды. Осы жеңістердің арқасы ғой, енді Қараөткел, Қарқаралы, Көкшетау, Баянауыл өкіріктерінің кей ауылдары бірден Кенесары жағына шыға бастағаны.

«- Атамекен Көкшетауын тастап, Қасым төре неге Қоқан хандығына қарай көшті? – деді ол сөзін алыстан қозғап. – Қазақта мақал бар емес пе «Бөтен елде сұлтан болғаныңша, өз елінде ұлтан бол» деген.

– Қасым төре қай жерде жүрсе де сұлтан, – деді Сейтен жақтырмағандай алая қарап. — Бүлік басы бұзықта дегендей, пәле ақ патшаның жылқы жылғы ұстабынан басталған жоқ па...».

«Қаһар» тарихи шығарма болғандықтан роман желісінде кездесетін тарихи дискурста тән дискурсивті формулалар бойынша жіктеуге сай келетін мәтіндер өте көп. Біз дискурсивті формулалардың мәнін ашатын шығарманың кейбір тұстарынан ғана үзінділер келтірдік. Негізгі нысанамыз Ағыбай батыр болғандықтан, тарихи дискурстың негізгі категорияларының бірі тарихи тұлға образына тоқталғанды жөн көрдік.

Тарихи тұлға Ағыбай батырдың күрделі де сан қатпарлы тарихи бейнесі мен көркем бейнесі бір-бірімен өте тығыз байланыста. Тарихи деректерде де, көркем туындыларда да батырдың ерен болмысы сақталған.

«Қаһар» романында алғаш рет Ағыбай есімі Ташкент сапарына Есенгелді, Саржанмен бірге аттанғандығымен аталады. «...Ташкентке жиырма жігітпен қолбасшы балалары Есенгелді мен Саржанды, шұбыртпалы Ағыбай батырды, Саржанның жиырма жасар баласы Ержанды жолға шығарады» [16, 11]. Бұл Қоқан хандығының Қасымға балаларынды келелі кеңеске жібер деп алдаусыратуы еді.

Табын руының биі, сұлтан Тіленші ұлы Жоламан мен Кіші жүздің Есентемір руындағы жалғыз жиені батыр Байтабын арасындағы диалог кезінде аталатын «қоржынды Қара Бура» атауының неге қойылғандығының мәнін автор оқырманға түсінікті етуге тырысқанда Ағыбай батыр есімін де атайды. «...Байтабынның қоржынды Қара Бура деп тұрғаны хорунжий Карпов. Бұл өзі зор денелі, кеуде, білектерін жүн басқан ашушаң қара кісі. Әрине бұған Қара Бура деген ат дұрыс келеді. Ал қоржынды деген сөздің хорунжийден шыққанын қазақ әлдеқашан ұмытқан. Сондықтан қоржын арқалап жүрмейтін Қара Бураны неге қоржынды дейтіндерін өздері де білмейді. Сірә бұлар да руға бөлінетін шығар. Шұбыртпалы Ағыбай деген тәрізді, бұның да қоржынды делінуі содан болар дейтін де қоятын» [16, 32]. Кіші жүз сұлтаны мен батырының арасындағы диалогта басқаның аты аталмай Шұбыртпалы Ағыбай есімінің аталуы кездейсоқтық емес. Өйткені ақжолтай батыр есімі күллі алаш жұртшылығына ерліктің символы ретінде танылып үлгерген болатын. Оның Қасым төре балаларымен қатар аталуы да осының дәлелі іспетті. «Бүгін түнде ай бойы әр күні айдай созылып, әбден сары жамбас болып құшбегінің рабат сарайында күтіп жатқан Қасым төренің балалары Есенгелді, Саржан мен Шұбыртпалы Ағыбай бастаған жиырма жігіттің тағдыры шешілмек...» [16, 48].

Дәл осы романдағы төре ұлдарының Ташкент сапарының кезінде Ағыбай батырдың көркем бейнесінің бастаулары қалыптасқан. Жазушы бұған дейін бірді-екілі жерде атын атағанымен Есенгелді мен Саржанның Бегдербекпен алғашқы кездесуінен кейін Шұбыртпалы Ағыбай тұлғасын толығымен сипаттайды. «Шұбыртпалы Ағыбай Қасым төре балаларының соңынан ерген, кедейден шыққан батыр. Биыл отыз төртте, зор денелі, түкті қабақ, қара сұр, шүңірек көз кісі. Қолдары бақандай ұзын, саусақтары анау-мынау адамды маңдайынан бір шерткенде үнсіз қатыратындай салалы, жұп-жуан. Сақал-мұрттан ада дерлік, тек иек астында селдір ғана сақалсымақ бірдеңе бар. Құрдасы Кенесарыдан бастап үзеңгілес серіктерінің бәрі оны «көсе» деп атайды. Сырт бейнесі ызбарлы, бір көргеннен-ақ күш иесі екені танылады.

...Ағыбайдың ең сүйікті қаруы тоғыз буынды, жез сақиналы жуан қайың найза. ...Батырдың денелілігі соншалық, биіктігі кішігірім түйедей, атақты Ақылағына мінгенде, есекке мінген өзбектей, тізесі атының қолтық тұсын соғып тұрады.

Үсті-басы қара қоңыр, темір тор сауытты Ағыбайдың түсі орасан суық, сонау шүңет көздер қайтпас қайсарлық, таусылмас қайрат отындай жанады. Қандай жүректі жан болса да, Ағыбайды алғаш көргенінде алпамсадай ызбарлы түрінен сескенбей қалған емес. Ал әлдеқалай түнде кездескен адам, ертегінің дәуін көргендей жүрегі жарылып кете жаздайтын. Оның есінде батыр түн ұйқысынан шошып оятар бір құбыжық секілді өмір бақи қалатын» [16, 58]. Қаламгер батырдың кескін-келбетіне, киген киімі мен ұстаған қаруына, болмыс-бітіміне, сондай-ақ әкесі батыр Олжабай мен анасы Дәметкенге де тоқталып өткен. Жастай үш бауырымен әкеден қалғандығы, шешесінің төрт баланы асыраймын деп қолына сойыл ұстап барымтаға барғандығы, өжет ананың баулуында қанаттанған Ағыбайдың «суырылған көк темірдей әбден пісіп, мейлінше қайралған кезін» ел аузындағы тарихи деректермен (тарихи дискурс категориясының элементі — Ә.Ж.) үйлестіре отырып, шебер сомдаған.

Ағайынды сұлтандар Бегдербектен сескене түскенімен, өздерінің күдіктерін қастарына ерген төлеңгіттеріне ашпай, Ағыбайды ғана шақырып: «біз Мәделіханнан оралғанша Ержанды қасыңнан тас-тама. Және аттарыңа сақ бол, өзбек бақташылары бөтен жаққа әкетіп жүрмесін» деуі де батырға деген үлкен сенімнің белгісі.

Осы тұста Ағыбай бейнесінің тағы бір мен мұндалайтын тұғыры сұлтандардың Қоқан ханымен жолығарындағы бәрінен бұрын қаруланған адамдардан секем алуы еді. «...үнемі айқаста өскен Ағыбай бірдемеден сескенді ме, кетіп бара жатқан сұлтандарға: — Біз де еріп барайық, – деп сондарынан жүре түсті. Бірақ ешік-аға алдын кес-кестеп: – Хан ием, тек Есенгелді мен Саржан мырзаларды ғана қабылдайды, – деді тағы да жайбарақат үнмен, – өзгелерің ұйықтай беріңдер.

- Әй, сен өзің... – деп Ағыбай ананы қолымен кейін сырғытып тастап, сұлтандардың соңынан жүре берем дегенде, Ержан қарынан ұстай алды да:

- Хан бұйрығы солай болса, жамандасып қайтесіз, Ағыбай аға, – деді қобалжып тұрғандарын жендеттерге сездіргісі келмей, – одан да ат жақты шолып қайталық.

Ағыбай бөгеліп қалды. Аналар ұзап кете барды. Батыр тісін қайрап тұр. Неге екенін өзі де білмейді, бір мезет анау Есенгелді мен Саржан мырзаларды қоршап кетіп бара жатқан ақ сәлделі, қанжар асынған адамдарды қуып жетіп, семсерін оңды-солды сілтеп, бастарын қағып алғысы келді.

Заты момын Ағыбайға мұндай ашу қайдан пайда болды, өзі де білмейді. Кенет көз алдына баяғыда өткен бір алыс уақиға елестеді [16, 66]. Иә, бұл оқиға сонау балаң шағында, әкесі дүниеден өткен жылғы қыстағы аға сұлтан Жамантайдың бұларға істеген қысастығы. Жалғыз інгенді «ақ патшаның шаңырақ салығын төлемепсіңдер» деп шабармандарының тартып әкетуі; Манабай, Танабай, Мыңбай үшеуінің ботаның жанына барып қоса боздауы; жас Ағыбайдың ботаны бауыздауға қимағаны суреттелгендігінен батырдың табиғатынан байқампаздығын, мейірімділігін, алайда өзіне істелген қиянаттардан жауды аямастыққа да, ерлікке де үйренгендігін аңғарасыз.

Қоқандықтар сұлтандар мен сондарынан ерген жігіттерді қырып салғанда Ағыбай мен Ержанның аман шығуы көптің көкейіндегі күдік күйінде қалмауын жіті қадағалаған қаламгер мұны да нанымды түрде былайша сипаттайды:

«Ержан ойға беріліп кеткен Ағыбайдың жеңінен ақырын тартып: — Ағыбай аға, аттарды бір шолып қайтайық, – деді.

...Топ жендет әр бөлмеде алты адамнан жатқан үш бөлменің бірінен соң біріне кіріп, он сегіз жігітті қойша бауыздап шықты. Тек Ағыбай мен Ержан аман қалды. Олардың бағына жендеттер ат қора жағына бармады. Ешік-аға сыртқы есікті күзетіп тұрған мосқалдау келген жасауылды шақырып алып:

– Сен барып әлгі екеуіне «сұлтандар келді» деп хабар бер деді.

Өздері есік алдында күтіп қалды. Қарулы Ағыбаймен кең аулада кездесуге жүрексінді.

Мосқал адам ерте кезде қазақ арасынан Қоқан хандығына сатылып келген құл болатын. Ағыбайды бауыр тартып, жасырын бір-екі рет тілдесіп те қалған. Ол көрші аулаға барысымен Ағыбайға болған уақиғаның бәрін айтты. «Алысқанмен құр қаза боласыңдар, тез аттарыңа мініп қашыңдар» деді. Ендігі айқастың орынсыз екенін түсінген батыр жендеттермен ұрыспақ боп қылышын суырып алып жүлқынған Ержанды еркіне қоймай соңынан ертіп, аттарға жайдақ міне сап ауладан шыға берді. Ұйқысынан шошып оянып, шылбырына жабысқан күзетші жігітті, томардай аяғымен теуіп жіберіп, шалқасынан түсірді [16, 68].

Ағыбай батырдың қатыгез, каталдығы болса да сұлтандарға деген құрметі олардың өлімін естіртуінде де көрініс тапқан. Сондай-ақ ата дәстүрден де қалыс емес екендігі білінеді. «Ағыбай пұшпағына дейін терге батқан атынан қарғып түсіп, белбеуін мойнына салып, қазақтың жамандықты естіртетін көне дәстүрі бойынша, екі қолын көкке көтере, тізерлей отырып ағыл-тегіл жылаған қалпы суық хабарды естіртті [16, 84].

Қасым төренің Есенгелді мен Саржанның өлімінен кейін Кенесарыға Абылай атасынан қалған мұраны тарту етіп, батасын берген кезде де шағын топтың ішінде Ағыбайдың болуы оның төре ұлдары алдындағы, ел ішіндегі асқақ абыройының көрінісі. «Ол (Қасым төре — Ә.Ж.) сәске көтеріле Кенесары, Наурызбай, Ағыбайды және ауылында қонып жатқан Құдайменді батырды шақырып алды» [16, 85].

Кенесары Ағыбаймен тек жорықтар кезінде ғана емес, ел ішіндегі жағдайлар турасында да жиі кеңесетін. Батырдың да Кенемен құрдастығы керек жерінде өз көзқарасын еркін білдіріп, ақыл-кеңес те беруіне сеп болатын. «– Дұрыс, деді Ағыбай Кенесарымен құрдастығын пайдаланып, еркін сөйлеп, — жазығы жоқ орыс мұжықтарын шабудың қажеті қанша. Бұдан бізге зияннан басқа түсері жоқ, бұқараны босқа өшіктіріп аламыз» [16, 119].

Жоғарыдағы үзіндіден Ағыбай батырдың адамдарды ұлтқа бөлмей жалпы бұқараға деген көңілінің адалдығын байқасаңыз, Ақмола бекінісіне шабуыл жасар алдындағы томаға түйіліп, тосылып отырған сұлтандар мен батырлар алдында: «- Жоқ, төре, – деді басын көтеріп алып Ағыбай, — бүйірден қадалған тікендей болып отырған Ақмола бекінісін қалай да алуымыз керек», – деген байламынан аңғалдығын да, көзсіз ер екендігін де бағамдайсыз.

Сонымен қатар Кенесары қолды өзі бастағанда Ағыбайдың одан кейін, ал Кене ұрысқа қатыспағанда алдыңғы шепте үнемі Ағыбай батыр мен оның тобы жүрген.

Ағыбай атының жауға шапқанда ұран болуы тек аңыз күйінде айтылып қана жүрген жоқ, романда да беріледі. «Көкбурылдың үстінде ажалдан қорықпай түрегеліп шауып бара жатқан Кенесарыны көргенде өзгелері де орындарында тұра алмады. «Абылай!», «Ағыбай!», «Атығай!», «Қабанбай!» деп

ұрандап бекініске лап қойды [16, 135], «...Ақыры «Абылай!», «Абылай!» деп салған ұранға «Ағыбай!», «Ағыбай!» деген күшті үндер қосылып, тынық түнді жер жарғандай тітірентті» [16, 244].

Кенесары мен оның батырлары, әсіресе, Ағыбай батыр жайында қазірге дейін де ел арасында аңыздар кең таралғанын жоғарыда айтып өттік. Ол аңыздар, ерлікке толы уақиғалар сол кездің өзінде де ел ішінде ауыздан-ауызға айтылып жүрген. Бұны көркем туындыдан да кездестіреміз: «Оның үстіне Кенесары мен оның батырлары жайында естіген ерлік әңгімелері де бала жігіттің көңілін еліктіретін. Әсіресе Шұбыртпалы Ағыбай батыр жайындағы аңыздар кәдімгідей қанын қыздырып, қиялына от тастайтын. Ағыбайдың сондай жау жүрек батырлығын мақтаныш ететін, өйткені Шұбыртпалы оған аталас ру [16, 157]. Міне, батырды Кенесары қол астындағы қауыммен бірге орыс патшалығына берілген аға сұлтан Жамантай, Қоңырқұлжа елдерінің жастары да мақтан еткен.

Ағыбайдың батырлық болмыс-бітімі тағы бірде былайша сипатталады: «Қапсағай қоңыр елең етіп басын көтеріп алды. Үй ішінде көлбей жатуына да себеп бар екен, енді ол малдас құрып отырып еді, басы керегенің ұшына тиер-тиместей зор денелі бір алып екен. Адамнан гөрі, ертегіде кездесетін дәулер тәрізді. Тек жалғыз көзді емес, екі көзді және сонау тас қабақты қоңырқай сұсты түсінде бір жылы шырайдың сазы білінеді.

... – Ағыбай тез ашуланса да, тез қайтты» [16, 213].

Батырдың келбеті сұсты, ірі денелі болғаныменен жүзіндегі жылылық; ашу-қайраты адуынды болғанымен ашуды ақылға жеңдіретін парасат пайымы болғандығы оның адами асыл қасиеттерінің белгісі.

Тағы бір көңіл аударарлық жайт Ағыбай тобының икемді әрекеті. Кенесары қандай да бір қиын-қыстау шақта осы топқа көп сенім білдірген. Әскери күш-қайраты жағынан да, ұрыста бір-бірін тез ұғысатын да, жау жағын айламен де алып ұратын осы — Ағыбай батыр тобы. Сөзіміз негізсіз болмауы үшін роман мәтініне үнілейік: «Осы жасақты басқаруды қайтадан ұрысуға жарап қалған Наурызбай мен Ағыбайға тапсырды. Бұл жасақтың бар міндеті баяғы бір сара жол, жау әскерін соңына түсіріп, бетпе-бет ұрысқа жеткізбей, тиіп-қашып әбден қалжырату» [16, 264].

Тарихи тұлға болмысы хақында ғалымдарымыз: «Ағыбай батыр тек жүрек жұтқан батыр, көзсіз ер, ел-жұртының тәуелсіздігі үшін басын өлімге қиған жанкешті тұлға ғана емес, сонымен қатар, салқын сабырдың, асыл мінездің биік парасат пайымның иесі болатын. Кісілік келбеті мен азаматтық ары, имандылығы мен инабаттылығы шебер ұштасқан, ақынжанды тұлға болатын-ды» [5, 20] десе, ендігі жерде «Көтерілістің бас сардары болып тағайындалған Ағыбайдың батырлығы, ақыл-парасаты, көрегендігі мен шешендік ұтқырлығы қалайда Кене ханнан бөлектемей, онымен үнемі бірге айтылатын ел әңгімесінің өзегіне айналып кеткен дегенді анықтай түскеніміз ләзім. Сондықтан, Ағыбай есімі аталған жерде Қошқарбай, Бұқарбай, Жанайдар, Базар, Танаш, Жолдаяқ т.б. батырлардың айтылатындығына да аса мән бергеніміз абзал» [5, 53] деген тұжырым батырдың бірлік пен ынтымақты да ту еткендігінің белгісі.

Қорытынды

Илияс Есенберлиннің «Қаһар» романында тарихи шындық пен көркем шындық біртұтастық көрініс тапқан. Жазушы тек бас кейіпкердің ғана емес, оның айналасындағы тарихи тұлғалардың да болмыс-бітімін, кескін-келбетін, парасат-пайымын, іс-қимылын терең суреттеу арқылы әрбірінің тарихи-көркем бейнесін философиялық-психологиялық тұрғыдан зерделей отырып, шебер сомдаған. Сондай-ақ бір-бірінен бөліп қарауға келмейтін, бірінсіз бірінің образы ашылмайтынын білген суреткер тарихи деректермен қатар олар жөнінде ел ішінде айтылып жүрген аңыз-әңгімелерді де, жыр-дастандарды да керек жерінде ұтымды қолданып отырған.

Романдағы біз қарастырып отырған Ағыбай батыр образы нақтылығымен, тарихи дәлдігімен, терең болмысымен, шеберлілігімен, адалдығымен оқырманның қызығушылығын тудырады. Роман жазылмай тұрып ақжолтай батыр төңірегіндегі, тарихи тұлға жайындағы дискурс тарихи шығарманың әрінен одан әрі қоюландыра түскені даусыз шындық.

Ағыбай батыр туралы басқа көркем туындыларды (жыр-дастан, аңыз-әңгіме, прозалық, драмалық т.б.) қарамағанда бір ғана «Қаһар» романының өзінде тарихи тұлғаны сан түрлі қырынан танысыз. Ағыбай батырдың әрбір аты аталған тұстан оның образының биіктеген үстіне биіктей түскендігін көресіз. Мәселен, Қасым төре балаларына қосылуының себебі де, балалық шағы туралы дерек те, оның батырлық кескін-келбеті де, ұзақ жылғы айқастан қалыптасқан шеберлігі де, салт-дәстүрден ада еместігі де, келелі кеңестегі парасаты да, көзсіз ерлігі де, қайтпас-қайсарлығы да, дұшпанға қатал, досқа адалдығы да, іске тындырымдылығы да, қамқорлығы да, атының ұранға айналуы да т.б. бәрі-бәрі

оның болмысын өзгеден ерекшелеп, алаштың асқақ рухын «Ақжолтай Ағыбай батыр» арқылы суреттеп тұрғандай.

Тарихи тұлға туралы екі ғасырға жуық үзілмеген дискурс тарихи мәтіндер тудырған мәндер арқылы одан әрі тарихи дискурста өзектеніп, өміршеңдікке ұласатыны біз айтпасақ та түсінікті жайт.

Мақала №15-ВГ-23 «Ұлт тарихындағы Ағыбай батырдың тарихи және әдеби тұлғасы» жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет / С. Қирабаев. — Алматы: Ғылым, 2001. — 448 б.
- 2 Ағыбайтегі М.Ә. Ақжолтай Ағыбай батыр / М.Ә. Ағыбайтегі. — Жезқазған, 1992. — 180 б.
- 3 Ісімақова А. Ақжолтай Ағыбай батыр / А. Ісімақова, С. Сәкенов. — Алматы: Ғылым, 2002. — 632 б.
- 4 Хамзин М. Қазіргі қазақ романы / М. Хамзин. — Қарағанды, 2001. — 205 б.
- 5 Ер есімі ел есінде: Ақжолтай Ағыбай батырдың 200 ж. торқалы тойына арналған «Арқаның ардақты тұлғалары» атты Респ. ғылыми-практ. конф. матер. жинағы / Ред. Ж.С. Ақылбаев. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2002. — 269 б.
- 6 Шөженов Ж. Ақжолтай Ағыбай батыр / Ж. Шөженов. — Қарағанды: Қарағанды экономикалық ун-ті, 2002. — 234 б.
- 7 Әлтай А. Шашақты найза: Ағыбай батыр бейнесі әдебиетте / А. Әлтай. — Астана: Фолиант, 2002. — 148 б.
- 8 Бисенбаев П. Ағыбай батыр жайындағы жыр-аңыздардың тарихи негізі / П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Тарих сериясы. — 2016. — № 2(81). — Б. 51-53.
- 9 Барт Р. Дискурс истории / Р. Барт // Система моды. Статьи по семиотике культуры. — М., 2003. — С. 438–440.
- 10 Мусаева Е.М. Когнитивный анализ способов метафорического представления концепта «Американская нация в историческом нарративном дискурсе» (на материале английского языка): дис. ... канд. филол. наук. 10.02.04 — «Германские языки» / Е.М. Мусаева. — СПб., 1997.
- 11 Лубский А.В. Дискурс исторический / А.В. Лубский // Теория и методология исторической науки: терминолог. сл. — М.: Аквилон, 2014. — С. 93–95.
- 12 Миньяр-Белоручева А.П. Роль концептуальных метафор в историческом дискурсе / А.П. Миньяр-Белоручева // Герценовские чтения. Иностранные языки: материалы Всерос. межвуз. науч. конф. — 2015. — С. 11–13.
- 13 Zhakulayev A.M. Features of literary and historical discourse / A.M. Zhakulayev, S.U. Takirov // Bulletin of the Karaganda university. Philology series. — 2022. — No 1 (105). — P. 124-130.
- 14 Алтайбаев Ж. Ағыбай батыр: повесть және әңгімелер / Ж.Алтайбаев. — Алматы: Жазушы, 1996. — 169 б.
- 15 Плехова О.Г. Исторический дискурс: институциональные характеристики / О.Г. Плехова. — СПб., 2016.
- 16 Есенберлин И. Қаһар / И. Есенберлин. — Алматы: Атамұра, 2003. — 288 б.

А.М. Жакулаев, А.М. Бабашов

Образ Ағыбай батыра в романе И. Есенберлина «Қаһар» («Хан Кене»)

В статье рассмотрен исторический и художественный образ исторической личности Ақжолтай Ағыбай батыра на основе категории исторического дискурса. Проанализированы различные версии известных событий, легенд жизненного пути Ағыбай батыра. Значение национально-освободительного восстания во главе с Кенесары Касымовым в романе Ильяса Есенберлина «Қаһар», историческая личность главнокомандующего хана Кене Ағыбая батыра, связь его художественного образа в литературных произведениях с историческими данными, исторические условия в романе сгруппированы по ряду дискурсивных формул, характерных для исторического дискурса, предложенных О.Г. Плеховой. Также изучена интерпретация исторической личности и исторических фактов в художественном тексте, являющихся главным дискурсивом категории исторического дискурса. Образ Ағыбай батыра исследован с точки зрения основных элементов исторического дискурса, таких как основные события и его участники; контекстное значение; обстоятельства в событиях; сведения, связывающие дискурс с событиями; хронологическая реальность событий; содержательное изложение сюжетов и драматизации. В исследовании использовались традиционные, сравнительные, сопоставительно-аналитические, интерпретационные, семантические методы.

Ключевые слова: дискурс, исторический дискурс, историческая личность, Ағыбай батыр, дискурсивная формула, интерпретация.

The image of Agybay batyr in the novel “Qahar” (Fury) by I. Yesenberlin

In this article, the historical and artistic image of the historical figure Akzholtai Agybai batyr is considered on the basis of the category of historical discourse. Various versions of significant events and Legends of Agybay batyr's life in the study of scientists are analyzed. The significance of the National Liberation uprising led by Kenesary Kasymovich in the novel “Qahar” by Ilyas Yesenberlin, the historical figure of Agybay batyr, the commander-in-chief of Khan Kene and the chief Sardar of the uprising, the connection of his artistic image in literary works with historical data will be discussed. The historical conditions in the novel are grouped according to a number of discursive formulas characteristic of historical discourse proposed by O. G. Plekhova. In addition, the interpretation of historical personality and historical facts in the literary text, which is the main discursive of the category of historical discourse, is studied. The image of Agybay batyr is studied from the point of view of the main elements of historical discourse, such as the main events and their participants; contextual meaning; circumstances in the events; evaluation of its participants; information connecting the discourse with the events; chronological accuracy of events; substantive presentation of plots and dramatization. In the course of the study, traditional, comparative, comparative-analytical, interpretive, semantic methods were used.

Keywords: discourse, historical discourse, historical figure, Agybay batyr, discursive formula, interpretation.

References

- 1 Kirabayev, S. (2001). *Ult tauelsizdigi zhane adebiet* [Failure of the nation]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Agybaitegi, M.A. (1992). *Akzholtai Agybay batyr* [Akzholtay Agybay batyr]. Zhezkazgan [in Kazakh].
- 3 Ismakova, A., & Sakenov, S. (2002). *Akzholtai Agybay batyr* [Akzholtay Agybay batyr]. Almaty [in Kazakh].
- 4 Khamzin, M. (2001). *Qazirgi qazaq romany* [Modern Kazakh novel]. Karaganda [in Kazakh].
- 5 Akylbayev, Zh.S. (Eds.). (2002). *Er esimi el esinde: Aqzholtai Agybai batyrdyn 200 zh. torqaly toiyra arnalgan "Arqanyn ardaqy tulgalary" aty Respublikalyq gylimi-praktikalyq konferentsiia materialdarynyn zhinagy* [People remember the name of a person: a collection of materials of the Republican scientific-practical conference “Honorary figures of the Arch”, dedicated to the 200th anniversary of Akzholtay Agybay batyr]. Qaragandy, Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 6 Shozhenov, Zh. (2002). *Akzholtay Agybay batyr* [Akzholtay Agybay batyr]. Qaragandy, Qaragandy yekonomikalyq universiteti [in Kazakh].
- 7 Altay, A. (2002). *Shashaqty naiza: Agybai batyr beinesi adebiette* [Spear with fringe: the image of Agybay batyr in literature]. Astana [in Kazakh].
- 8 Bisenbayev, P., & Karibozov, E. (2016). *Agybai batyr zhayyndagy zhyr-aңызdardyń tarikhı negizi* [The historical basis of the epic and legends about Agybai Batyr]. Almaty [in Kazakh].
- 9 Bart, R. (2003). *Diskurs istorii* [Discourse of history]. *Sistema mody. Stati po semiotike kultury* - Fashion system. Articles on the semiotics of culture]. Moscow [in Russian].
- 10 Musaeva, E.M. (1997). *Kognitivnyi analiz sposobov metaforicheskogo predstavleniia kontsepta "Amerikanskaia natsiia v istoricheskom narrativnom diskurse" (na materiale angliiskogo yazyka)* [Cognitive analysis of the ways of metaphorical representation of the concept American nation in historical narrative discourse (based on the material of the English language)]. Saint Petersburg [in Russian].
- 11 Lubskii, A.V. (2014). *Diskurs istoricheskii* [Historical discourse]. *Teoriia i metodologiia istoricheskoi nauki: terminologicheskii slovar* - Theory and methodology of historical science: terminological dictionary]. Moscow [in Russian].
- 12 Miniar-Beloruicheva, A.P. (2015). *Rol kontseptualnykh metafor v istoricheskom diskurse* [The Role of Conceptual Metaphors in Historical Discourse]. Moscow [in Russian].
- 13 Zhakulayev A.M., & Takirov S.U. (2022). Features of literary and historical discourse. *Bulletin of the Karaganda University. Philology series, 1* (105), 124-130.
- 14 Altaybaev, Zh. (1996). *Agybai batyr: povest zhane anggimeler* [Agybay Batyr: a story and stories]. Almaty [in Kazakh].
- 15 Plekhova, O.G. (2016). *Istoricheskii diskurs: institucionalnye kharakteristiki* [Historical Discourse: Institutional Characteristics]. Saint Petersburg [in Russian].
- 16 Esenberlin, I. (2003). *Qahar (Khan Kene) [Fury]*. Almaty [in Kazakh].